

ІСТОРІОГРАФІЯ НАУКОВОЇ ТИТУЛАТУРИ (ПИТАННЯ МЕТОДОЛОГІЇ ТА ТИПОЛОГІЇ)

І. В. Костенко

кандидат юридичних наук, старший викладач кафедри адміністративного, фінансового та господарського права НТУУ «КПІ»

Сучасний правовий стан системи присудження наукових ступенів та присвоєння вчених звань потребує звернення до історії осмислення розглядуваних атестаційних категорій не тільки як юридичних, а й як соціальних, а таким чином приводить до необхідності розкриття системи методологічних засад, світогляду, менталітету, картини світу авторів історико-юридичних розвідок про науково-атестаційну систему в контексті розвитку університетів, що так чи інакше віддзеркалене в освітянському праві, а також до постулювання актуальності вивчення історичної спадщини з освітянського права в цілому.

Современное правовое состояние системы присуждения научных степеней и присвоения ученых званий требует обращения к истории осмысления рассматриваемых аттестационных категорий не только как юридических, но и как социальных, а таким образом приводит к необходимости раскрытия системы методологических принципов, научного мировоззрения, менталитета, картины мира авторов историко-юридических исследований научно-аттестационной системы в контексте развития университетов, что так или иначе отразилось в образовательном праве, а также к постулированию актуальности изучения исторического наследия в образовательном праве в целом.

Current legal status of the awarding of academic degrees and conferring academic ranks requires a reference to the history of interpretation of these categories considered not only as legal, but also as a social, and thus leads to the necessity of disclosure of the methodological principles, the scientific worldview, mentality, picture of the world of the authors of the historical and legal research Scientific Certification Systems in the context of universities, that somehow reflected in the education law, as well as to postulate the relevance of studying the historical heritage in the education law in general.

Ключові слова: наукові ступені, вчені звання, методологія, історизм, історія освітянського права

Своєрідність наукової праці передбачає необхідність мати певну інформацію про минуле. Власне дослідження має бути органічно пов'язаним з історією досліджуваного питання, оскільки в сучасній науці немає такої проблеми, яка б вирішувалася без урахування попередньої історії. «Історія питання, – зазначав Б. М. Теплов, – безпосередньо переходить у постановку проблеми дослідження. Остання має органічно витікати з першої. Глибина, фундаментальність цієї частини дослідження є на теперішній час ... однією з найнеобхідніших умов, що визначають наукову цінність даної роботи» [12, 313]. Найближча історія українського та зарубіжного освітянського права, яка охоплює останні три століття, органічно входить до сучасності, оскільки є не тільки відбитком соціально-гуманітарних парадигм, які панували тут у кожному конкретний проміжок часу, а й результатом суспільних відносин, які склалися у певний же часовий відрізок в певному геоетнічному локусі. Дотепер історико-правова наука має лише загальні дослідження історії створення і розвитку нормативно-правової бази у цій важливій галузі суспільних відносин. Одним з найменш досліджених інститутів адміністративного права, за словами Г.Г.Кричевського [6; 7], є інститут присудження вчених ступенів та наукових звань. Необхідною умовою існування цього інституту є заснована на історичному досвіді держави законодавча база про порядок присудження наукових ступенів та вчених звань. Це, у свою чергу, стимулює до вивчення історії становлення інституту наукових ступенів та вчених звань в Україні, дослідження вітчизняного та зарубіжного досвіду присудження наукових ступенів та вчених звань, їхнього діахронічного та синхронічного аналізу. Зважаючи на те, що право є один з видів суспільної діяльності, нерозривно пов'язаний із суспільною свідомістю та людським спілкуванням, діалектичні принципи аналізу юридичного матеріалу та джерел, що витікають з цієї тези, – системність, детермінізм, редукціонізм, додатковість, історизм – мають виступати у функції методологічного фундаменту будь-якого історико-правового дослідження. Діалектика історичного й логічного, загального і конкретного, спільного й розбіжного дозволяє всебічно й об'єктивно описати процеси виникнення, історичного розвитку та сучасного функціонування інституту наукової титулатури в Україні як динамічної системи, що перебуває у постійному русі.

Проблематика походження, розвитку та функціонування інституту наукової титулатури в Україні, починаючи від Середньовічного університету і закінчуючи сучасними прагненнями до інтеграції в світові освітні структури, досі не була об'єктом окремого аналізу в такому масштабі, хоча в контексті загальних питань історії науки та освіти, навчальних та наукових установ, а також оцінки ефективності атестаційних і нострифікаційних процедур дослідники зверталися до окремих аспектів цього багатогранного питання у різножанрових наукових розвідках, серед яких дисертації,

монографії, збірки наукових праць, науково-інформаційні й статистичні матеріали, наукові статті в енциклопедіях та енциклопедичних словниках, матеріали мережі Інтернет.

Оскільки комплексні дослідження, у яких з позицій юридичної науки наскрізне б розглядався весь розвиток світової науково-атестаційної системи від її зародження до сьогодення, досі були відсутні, то, як видається, історіографічний масив літератури з проблеми первинно найдоцільніше розглядати й опрацьовувати за проблемно-хронологічним принципом відповідно до історичних етапів розвитку системи наукових ступенів і вчених звань, у межах яких перебував предмет дослідження того чи того автора. Це: 1) дослідження середньовічних університетів і їх наукової титулатури (із урахуванням збереження середньовічної системи в західноукраїнських навчальних закладах аж до середини XX століття); 2) аналіз еволюції системи наукових ступенів і вчених звань в Російській системі (із урахуванням її збереження в часи української революції 1917–1921 рр.); 3) праці, присвячені радянській системі атестації наукових кадрів вищої кваліфікації; 4) розвідки, орієнтовані на сучасні науково-атестаційні проблеми. У межах кожної із зазначених груп доцільно застосовувати подальшу систематизацію за часом здійснення дослідження зі спеціальним виокремленням суто юридичних праць і праць з відчутним українознавчим аспектом. Розглянемо їх детальніше, проте дещо конспективно, що закономірно для розвідки подібного обсягу.

1. *Роботи, присвячені Середньовічному університетові та трансформаціям його традицій на східнослов'янських землях* – оглядові праці різної цілеспрямованості з підвищеною увагою до середньовічної народної освіти загалом, із акцентом на вивчення римського права, авторами яких були Ж. Верже, А. Вормс, Р. Ієринг, В. В. Ігнатович, В. К. Піскорський, М. С. Суворов; розвідки й хрестоматійні видання, присвячені значенню наукових титулів у офіційному та неофіційному контексті повсякденного життя й побуту, які підготували В. М. Бахтін, Ф. Кавка, С. Квастель, Л. Козьменко, Г. Г. Кричевський, Б. Г. Струков.

Українські вищі навчальні заклади XVI–XVII ст. з їхніми багатими традиціями також неодноразово досліджували українські, російські, німецькі, австрійські та польські автори – Л. М. Алексієвець, Т. О. Дороніна, В. Ф. Кметь, І. Є. Курляк, В. Л. Микитась, І. І. Огієнко, С. О. Подокшин, М. Д. Рогович, О. П. Удод, З. І. Хижняк, В. П. Чугайов, М. Csaky, F. Gall, H. von Hentig, K. Michalewska, K. Morawska, S. Preglau-Hammerle, H. Zeissberg. Проте, феномен наукової титулатури розглядався ними поспіль або не аналізувався загалом.

2. *Роботи, присвячені історії наукової титулатури в Україні під владою Російської та Австро-Угорської імперій, а також у добу української революції 1917–1921 рр.* Історіографія вищої школи Росії періоду імперії представлена, передусім, роботами таких дореволюційних дослідників, як Д. І. Багалій, Ф. В. Благовидов, Н. Н. Булич, О. І. Введенський, М. Ф. Владимирський-Буданов, В. А. Воробйов, Б. Б. Глинський, Н. П. Загоскін, В. С. Іконников, Є. В. Петухов, С. В. Рождественський, І. М. Сеченов, В. І. Сергєєвич, П. І. Ферлюдін, Г. Ф. Шершеневич. Серед цих праць – ювілейні видання окремих навчальних закладів та поодинокі узагальнюючі дослідження урядової політики в сфері вищої освіти з вивченням і систематизованим виданням офіційних документів та архівних матеріалів.

У радянські часи увага авторів, первинно сконцентрована на загальних питаннях присудження учених ступенів і звань у Російській імперії, поступово зміщується до вивчення й обговорення проблем розвитку правових ідей у даній сфері, завершуючись створенням цілісної програми виявлення, збирання та бібліографічного опису дисертаційних робіт, із наголосом на історичний аспект, динаміку ідей та їх відбиття в законодавстві. Серед кількох десятків радянських вчених – авторів досліджень з питань історії науки і освіти в Російській імперії, як видається, на особливу пошану заслуговують основоположник наукового напрямку зі спеціального дослідження історії наукових ступенів у Росії Г. Г. Кричевський [6; 7] та його послідовники О. Є. Іванов [4] та О. М. Якушев [19; 20; 21]. Також значний інтерес представляють історико-правові дослідження правового статусу російських університетів сучасної дослідниці Є. М. Писаревої [10], підготовлені на матеріалах українських архівних та інших джерел.

Продовження європейських традицій наукового титулування в західноукраїнських університетах стало предметом розгляду, здебільшого, вже сучасних українських науковців – істориків, правників, філологів – таких, як О. В. Єгорова, І. П. Задерейчук, В. М. Заруба, О. М. Каліщук, В. М. Качмар, Д. Ю. Коржов, Н. Ф. Мисак, О. С. Рубльов, Т. А. Стоян, З. І. Хижняк та ін. Між тим, процедура наукової атестації в цих авторів є переважно ілюстративним матеріалом для розгортання ширших проблем, як-от проблема становлення галицької інтелігенції, питання українізації вітчизняних університетів, справа збирання та оприлюднення відомостей про українських науковців та діячів культури Галичини й Буковини, аналіз структури й викладацького складу львівських ВНЗ, заснування нових кафедр тощо.

3. *Роботи, присвячені інституту присудження наукових ступенів та вчених звань у Радянській Україні.* Більшість відповідних досліджень було присвячено загальному радянському досвіду без урахування української специфіки. Це передусім фундаментальні історичні монографії і докторські дисертації про досвід організації науки і освіти в СРСР К. Т. Галкіна, Н. І. Загузова, В. М. Полонського та деяких інших авторів.

Слід підкреслити, що стосовно цього історичного періоду своє вагоме слово сказали не лише історики, а й правознавці. Зокрема, проблемами правового статусу науковців і освітян в Росії активно займалися Л. Ф. Петренко та О. М. Прудинський, а в УРСР – В. П. Пастухов. У загальному контексті правові питання освіти досліджували відомі вчені-юристи С. І. Штамм та Г. О. Дорохова, у численних дослідженнях яких певне місце займають і питання побудови освітньої моделі в Україні. Безпосередньо ж радянський досвід правового регулювання надання наукових титулів знайшов відображення у десятках монографічних і дисертаційних досліджень, підготовлених російськими вченими, які належать до наукової школи О. М. Якушева.

Що ж стосується досвіду розвитку інституту наукової титулатури в Україні у період до створення у 1934 р. загальносоюзної науково-атестаційної системи, то він здебільшого розглядався дослідниками спорадично і безсистемно: включався до контексту ширших розвідок подібної проблематики, змішуючись чи ототожнюючись із загальнорадянськими освітянськими процесами. Це призводило до багатьох протиріч, зокрема, поза увагою залишилися саме питання відмінностей між українськими та російськими механізмами формування та відбору наукових кадрів. Утім, у дисертації звертається увага на багатий фактичний матеріал, який наводять у своїх працях перші керівники української радянської освіти Г. Ф. Гринько та Я. П. Ряппо, дослідники історії української науки і освіти М. А. Бистров, В. Г. Богуславська, С. М. Домбровська, В. В. Липинський, М. І. Мірошніченко, О. П. Ситніков, О. В. Сухомлинська та інші. Серед учених-юристів дотичними проблемами історичного досвіду кодифікації українського радянського законодавства про народну освіту послідовно займалися Б. М. Бабій [2], І. Б. Усенко [13; 15] та Л. І. Рябошапко [11].

4. *Роботи, присвячені науково-атестаційному процесові в сучасній незалежній Україні*, включаючи вимоги та процедури присудження наукових ступенів та вчених звань, а також питання євроінтеграції української освітньої програми, зважаючи на Болонські домовленості, авторами яких були, зокрема, Н. О. Бондарчук, І. О. Вакарчук, Я. В. Ганіткевич, О. О. Іваницький, В. Г. Кремень, О. Г. Котова, Г. О. Мурашин, В. С. Ольховський, Н. Г. Протасова.

Одним з проявів уваги правознавців до проблем освіти і науки стала постановка питання про існування відповідної підгалузі законодавства – освітнього права. Над проблемами «освітнього права» нині в Україні, зокрема, активно працюють Б. І. Андрусишин, В. П. Андрущенко, Є. В. Красняков та С. М. Ніколаєнко. Проте, правові аспекти надання наукових титулів все ж досліджуються вочевидь недостатньо.

Окремо слід звернути увагу на змістовні публікації документів з питань надання наукових титулів, здійснені Г. І. Липатніковою [8], О. А. Андрєєвою [1], Н. Д. Митьковою [9] та іншими дослідниками, та на особливу джерелознавчу цінність двотомного видання «Хрестоматія з історії інститутів наукової підготовки та атестації в університетах та академіях Західної Європи та Росії» [17–18], укладеного О. М. Якушевим, Д. О. Хохловою та І. Г. Воропаєвим.

Таким чином, незважаючи на значний суспільний інтерес до науково-атестаційної системи і великий масив відповідних публіцистичних праць, українські правознавці досі оминали своєю увагою ці проблеми, не підготувавши жодного монографічного або дисертаційного дослідження з відповідної проблематики. Не відчувається «юридичного духу» й у тих законопроектах про наукові ступені і вчені звання, які впродовж останніх років було винесено на розгляд Верховної Ради України.

Підсумовуючи історіографічний огляд проблеми, слід констатувати, що кожна історична епоха з її ідеологією накладала певний відбиток на оцінки й висновки авторів досліджень, тому під час синтетичного дослідження закономірне прагнення використати весь масив історіографічного матеріалу й спиратися передусім на документальні першоджерела [14; 16]. Тобто, проблема комплексного підходу до системи (систем) наукової титулатури може бути сформульована як проблема невідповідності між розумінням системи правових норм як загальних закономірностей (динаміки) повторюваних етапів еволюції – і розумінням культурно-освітянських правових змін як трансформацій (переструктурування), проте не розривів історичного континууму права взагалі [5]. А знання історіографії питання носить методологічний характер [3] та щонайменше має вказувати колію реконструкції динамічних процесів, а результати такої реконструкції здатні певним чином змінити наявні теоретичні та маємо надію, прикладні уявлення про розвиток нормативно-правової бази порядку існування та функціонування інституту наукової титулатури в Україні, про становлення системи кваліфікації та атестації наукових та науково-педагогічних працівників, її структурну організацію.

Література:

1. Андреева О. А. Трактат XIV в. «О похвале клиру» как источник по ранней истории немецких университетов / О. А. Андреева // Университеты Западной Европы: Средние века. Возрождение. Просвещение : Межвуз. сб. научн. тр. – Иваново : Госкомвуз РСФСР по делам науки и высшей школы, ИГУ, 1990. – С. 131–142.

2. Бабий Б. М. Очерки развития правовых исследований в Украинской ССР 1919–1984 / Б. М. Бабий. – К. : Наук. думка, 1984. – 196 с.;
3. Бабкін В. Д. Сучасна методологія досліджень історії держави і права України / В. Д. Бабкін // Антологія української юридичної думки : [в 10 т.] / [редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін.]. – К. : Видавничий Дім «Юридична книга», 2002. – С. 103–116.
4. Иванов А. Е. Высшая школа России в конце XIX - начале XX вв. / Иванов А. Е. – М. : Наука, 1991. – 392 с.
5. Костенко І. В. Формування і розвиток системи наукових ступенів і вчених звань в Україні в контексті світового досвіду: історико-юридичне дослідження : дис. ... канд. юридич. наук ; спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / І. В. Костенко ; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2011. – 298 с.
6. Кричевский Г. Г. Магистерские и докторские диссертации, защищенные на физико-математических факультетах университетов Российской империи (1755–1918) : справочное пособие / составление, предисловие, научная редакция и посмертное издание А. Н. Якушева / Г. Г. Кричевский. – 2-е изд. испр. и доп. – Ставрополь: Изд-во «Ставропольсервисшкола», 2004. – 202 с.
7. Кричевский Г. Г. Учёные степени в университетах дореволюционной России / Г. Г. Кричевский // История СССР. – 1985. – № 2. – С. 141–153.
8. Липатникова Г. И. Документы по истории университетов Европы XII–XV вв. / Г. И. Липатникова ; [уч. пос. под ред. А. Г. Москаленко]. Воронеж : Изд-во Воронежского университета, 1973. – 220 с.
9. Митькова Н. Д. Некоторые аспекты системы средневекового университетского образования по трактату «De disciplina scholarium» («О школьной науке») / Н. Д. Митькова // Университеты Западной Европы: Средние века. Возрождение. Просвещение : Межвуз. сб. науч. тр. – Иваново : Госкомвуз РСФСР по делам НВШ, ИОГУ, 1990. – С. 117–130.
10. Писарева Е. А. Організаційно-правові основи діяльності університетів Російської імперії другої половини XIX ст.: (На матеріалах України): Автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / Нац. ун-т внутр. справ / Е. А. Писарева. – Х., 2001. – 20 с.
11. Рябошапка Л. И. Кодекс законов о народном просвещении УССР 1922 г. : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история государства и права ; история политических и правовых учений» / Л. И. Рябошапка ; Киевский государственный университет им. Т. Г. Шевченко. – К., 1991. – 17 с.
12. Теплов Б. М. О культуре научного исследования / Б. М. Теплов // Теплов Б. М. Избранные труды. – М.: Наука, 1985. – Т. II. – 360 с.
13. Усенко І. Б. Першая кодифікація законодавства Української ССР / І. Б. Усенко. – К. : Наукова думка, 1989. – 120 с.
14. Усенко І. Б. Історико-юридичні дослідження / І. Б. Усенко // Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. 1949–1999. – К. : Наукова думка, 1999. – С. 154–155.
15. Усенко І. Б. Історія держави і права України: проблеми предмета і методології досліджень / І. Б. Усенко // Правова держава: ювілейний щорічник наук. праць / [ред. кол. : Ю. С. Шемшученко, В. П. Нагребельний, В. Б. Авер'янов та ін.] ; Інст. держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – Вип. 10. – К. : Видавничий дім «Ін Юре», 1999. – С. 237–245.
16. Усенко І. Б. Правові дослідження в установах Академії наук України у довоєнний період (1918–1941 рр.) / Усенко І. Б. // Юридична наука і освіта на Україні / Авт. кол. : Ю. С. Шемшученко та ін.; АН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К. : Наук. думка, 1992. – С. 37–77.
17. Хрестоматія по історії інститутів наукової підготовки і атестації в університетах і академіях Західної Європи і Росії (початок XII в. – 1918 г.) : в 2-х частинах / Сост.: А. Н. Якушев, Д. А. Хохлова, І. Г. Воропаєв. – Ч. 1. – Ставрополь : СГУ, 1997. – 205 с.; Ч. 2. – Ставрополь : СГУ, 1998. – 247 с.
18. Хрестоматія по історії інститутів наукової підготовки і атестації в університетах і академіях Західної Європи і Росії (початок XII в. – 1918 г.) : в 2-х частинах / Сост.: А. Н. Якушев, Д. А. Хохлова, І. Г. Воропаєв. – Ч. 1. – Ставрополь : СГУ, 1997. – 205 с.; Ч. 2. – Ставрополь : СГУ, 1998. – 247 с.
19. Якушев А. Н. Комплексная программа научных исследований «История учёных степеней в России XVIII в. – 1918 г.» / А. Н. Якушев. – М. : ГК РФ по ВО, 1996. – 61 с.
20. Якушев А. Н. Развитие и реализация правовой мысли и нормативных правовых актов о порядке присуждения ученых степеней в России (1747–1918) / А. Н. Якушев. – Невинномысск : НРГИНПО, 2001. – 360 + 248 с.
21. Якушев А. Н. Становление и развитие института присуждения учёных степеней в университетах Западной Европы (XII – пер. пол. XX вв.): Лекция / А. Н. Якушев. – Ставрополь: СГУ, 1996. – 40 с.